

CARMINA IN ARMA ZAPOLYANA

CÍMVERSEK SZAPOLYAI BORBÁLA LENGYEL KIRÁLNYÉ (1512) ÉS SZAPOLYAI JÁNOS ZSIGMOND VÁLASZTOTT KIRÁLY (1567) CÍMERÉRŐL

GYULAI ÉVA

Miskolci Egyetem, Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék

A középkori heraldika fontos forrását képező címerköltészet a humanista költők és epigonok gyakorlatában igencsak átalakult, s a középkori hosszú, leíró jellegű, a címerek azonosítását és népszerűsítését célzó versek helyett rövid alkalmi költemények születtek. A humanista poézisben fontosabb volt a címer viselője és szimbolikája, mint leírása és fölismerhetősége. Az alkalmi költészet alapvető lírai műfajait: a dicsőítő éneket (*panegyricus*), a nászverset (*epithalamion* v. *epitalamium*), a gyászéneket (*epicedium*), sírfeliratot (*epitáfium*), illetve a legnépszerűbb műfajt, az epigrammát, amely főként a humanista kollégákat és közéleti személyiségeket *dicsőítő*, illetve a könyvek elején megjelenő *ajánló epigramma* formájában jelentkezett,¹ remekül kiegészítette az epigramma-formában írt latin címervers.² A humanisták alkalmi költeményei ugyanis a társadalmi elit propagandáját szolgálták, ezért a fejedelmek, főurak dicsőítése, kitüntetett sorsfordulókon, ünnepeken való köszöntése, emlékezete nem nélkülözhetette a személyiségüket és presztízszüket kifejező és képviselő címerükről való megemlékezést, ahogyan a királyok és udvari előkelők is fontos szerepet szántak politikájukban a címerreprezentációnak. A címer a poézisben is viselőjét helyettesíti, ábrái ugyanakkor különleges jelentőséget hordoznak, szinte életre kelnek, szimbolikájuk összekapcsolódik a tulajdonos sorsával, politikájával sőt hatalmi ambícióival. Míg a középkori magyarországi heraldikában ismeretlen volt a címerköltészet, bár idegen címerköltők megénekelték a magyar király és országa címerét, a humanista szövegekben már a XV. században megjelenik a címervers Magyarországon. Egyik első ilyen emlék a kassai polgárból főpapi méltóságra jutott Szatmári György címeres emléktáblája, amely ma is látható az egykori kassai városháza

¹ MTII. 305–360. o.

² Jelen tanulmány a magyarországi címerversokról készülő bővebb munka egy fejezete.

lépcsőfeljárójában. Az 1492-ben faragott kőlap, amelyről nem tudni, milyen alkalomból és céllal készült, a pécsi püspök majd esztergomi érsek szalagon függő címerpajzsát ábrázolja, alatta a címert és az I. Mátyás adományozta címerbővítést történetét leíró disztichonnal:³

Lilia bina, rosis totidem Conjuncta gerebam,
Rex Dedit auratum Corvinus et ipse leonem
MCCCCLXXXII

Bár Szatmári kőbe vésett címerversé csupán leírása a címerbővítésnek, felirata azonban hangsúlyozza, hogy az adomány, a címerbővítő arany oroszlán I. Mátyástól származik.

A humanista címerköltészet három alább közlendő darabja egy olyan család – a Szapolyaiak – heraldikájának emléke, amely a középkorból az újkorba való átmenet korszakában köznemesi státusból Közép-Európa politikai elitjébe, sőt trónra emelkedett. A címerek a Szapolyai család egyedülálló karrierjének reprezentánsai, a címerek ihlette versek pedig a XVI. századi lengyel- és magyarországi heraldikai közgondolkodás és címerszimbolika figyelemre méltó forrásai.

I.

[Andreas Cricius]:

In Insignia Regine Barbare coniuncta Aquila
(1512)⁴

Ponite nunc miseri vestrum diadema LEONES,
Pannono cessit gloria vestra LUPO;
Nec tamen hoc satis est; ad Coelos AQUILA fertur,
Praebeat et terris Regia signa LUPUS.⁵

A költemény Andrej Krzycki (humanista nevén: Andreas Cricius) lengyel költő és politikus szerzeménye, amely Szapolyai Borbála lengyel királynévá

³ Az emlékkő fotóját és a verset közli: Varju 1906; a verset közli: Csoma 1906.

⁴ Biblioteka Narodowa (Varsó), Zbiór rekoposów 3042. f38. Opera et epistulae Andreae Critii et poetarum aliorum XVI saeculi (Acta Tomiciana II. 27). A vers megtalálásában Tóth Péternek és Stanisław Tekielinek tartozom köszönettel.

⁵ A verset lengyel fordításban közölte: Przybyszewsky 2000. 25. o.

történt koronázása alkalmával született Krakkóban. Szapolyai István néhai magyarországi nádor és Hedvig tescheni hercegnő leánya későbbi házasságát már 1511 októberében előkészítette a II. Ulászló magyar király által fivéréhez, I. (Öreg vagy Nagy) Zsigmond lengyel királyhoz küldött Kázmér tescheni herceg és Hanel Mihály budai esperes. A 17 éves, igen szemrevaló Borbála, akivel százezer aranyforint hozományt ígértek, 1512. február 6-ára kitűzött menyegzőre ezernégyszáz lovas kíséretében érkezett a trencsényi várból Krakkóba. A menyasszonyt elkísérte anyja és fivére, Szapolyai János, a későbbi király is. Zsigmond király eléjük ment, s nem sokkal később a krakkói székesegyházban oltárhoz vezette menyasszonyát, akit három nap múlva meg is koronáztak. Az esküvő, fényes külsőségek közepette, több napig tartott.⁶

A pazar esküvő fényét növelte, hogy a királyi frigy alkalmával költői versenyt hirdettek, melyen a kor legjobb lengyel költői mellett idegenek is részt vettek. Laurentius Corvinus és Georgius Logus alkotását Thurzó János boroszlói püspök nyújtotta át az uralkodónak. Jan Dantyszek (Joannes Dantiscus), Paweł z Krosna (Paulus Crosnensis Ruthenus), aki a krakkói egyetemen ókori költőkről adott elő, valamint Eobanus Hessus német humanista is részt vett azon a versenyen, amelyen a poéták latin nyelvű epithalamionok szerzésében versengtek egymással. A vetélkedésből végül is Cricius (Krzycki) került ki győztesként. A nászversek külön lapokon még 1512 februárjában nyomtatásban is megjelentek Krakkóban.⁷ A győztes Krzycki azonban a nászvers mellett további alkalmi költeményeket is szerzett: még a trencsényi lánykérés alkalmával írt verset a jövőző királynéről és szűkebb hazájáról, a híres trencsényi várról (*Cantilena in*

⁶ *Sigismundus Rex... penultima Octobris [1511] Cracoviam rediit, quod ad eum a Vladislao Ungariae rege eodemque fratre legati venere, Casimirus Tesinensis Dux, et Michael Hanel, Parochus Budensis, qui post multos hinc inde tractatus super connubio Sigismundi Regis habitos, Barbaram spectatissimae formae virginem, Stephani olim Scepusiensis Comitis filiam, ei in matrimonium desponderunt. Dos centum aureorum millia promissa. Nec multo postea die sexta Februarii anno duodecimo humanae salutis supra quindecies centesimum, Regia sponsa ex Trencinio Cracoviam advecta est per Hedvigim matrem et Johannem fratrem, Scepusiensis[!] Comitem, qui postea in Ungaria regnavit, mille quadringentorum equitum splendido comitatu. Venientibus, Sigismundus Rex extra regiam urbem, per aliquot millia passuum, obviam processit, ornatissimo illustrium virorum ac purpuratorum coetu, qui ad eam nuptiarum celebritatem undique confluerunt. Die tertia ab ingressu, nova nupta Reginali diademate est coronata. Nuptiae complures dies multa omnium hilaritate traductae... expleta solennitate.* Vapovius 1874, 105–106. o.

⁷ Borsá 1991, Przybyszewsky 2000, 34–38. o.

Trenczinio), de született költemény a koronázásról (*Cantilena in coronatione*), végül Szapolyai Borbála címeréről is.⁸ Míg a versfüzér többi darabja *panegyricus*, a címerről szerzett csattanós epigrammában a dicsért személy direkt apoteózisa helyett szimbólumának dicsőségét zengi a költő, a címer viselője helyett maga a címerállat cselekszik, hiszen Szapolyai Borbála házasságánál nem ő, hanem címerképe, a farkas üti ki a nyeregből a korábbi menyasszony rivális oroszlánjait, s jut így dicsőségre (*cessit gloria*).

Andrej Krzycki kiváló lengyel humanista költő, Jan Tomicki unokaöccse Öreg Zsigmond király egyik bizalmi embere volt. Bolognában tanult, majd papi pályára lépett, poznani kanonok, majd székesegyházi kancellár lett. Része volt a magyar főúri kisasszony és a lengyel király házasságszerzésében, majd a koronázás után a király kinevezte Borbála királyné kancellárjának. Szapolyai Borbála korai, 1515-ben bekövetkezett halála után egy ideig az uralkodó mellett szolgált, majd a második feleség, Sforza Bona kancellárja lett. Magyarországon jár követségben 1524-ben, később püspöki, sőt érseki stallumot kap.⁹

Cricius alkalmi versének már címe is szimbolikus, hiszen a királynénak a (lengyel) sassal egyesült címeréről szól, ami nem csupán a házasságban szokásos címeregyesítésre utal, hanem a házasfelek testi-lelki kötelékére is. A címerállatokat felsorakoztató, két disztichont tartalmazó vers első sorában a vers szerzője szinte kárörömmel szólít fel két oroszlánt arra, hogy tegyék le (fejükről) a koronát, mert korábbi dicsőségük most már a pannóniai farkast illeti. A talányos verssorokat Szapolyai Borbála monográfusa, Bolesław Przybyszewsky úgy magyarázza, hogy az oroszlánok Mecklenburgi Anna címerére utalnak, akit I. Zsigmondnak korábban szándékában volt feleségül venni, később azonban lemondott a 32 éves özvegygel való nászról.¹⁰ Az 1485-ben született Mecklenburg-Schwerini Anna családi címerében ugyan nincs oroszlán, 1509-ben elhalt férje, Hesseni II. Vilmos örgróf azonban (koronás) oroszlánt viselt címerében,¹¹ ezért feltételezhetjük, hogy Cricius a hesseni oroszlán(oka)t látta Mecklenburgi Anna jelvényében.

⁸ Kupść–Muszyńska 1980, 150. sz., 39. o.

⁹http://www.staropolska.gimnazjum.com.pl/renesans/wczesny_humanizm/Andrej_Krzycki_biogram.html

¹⁰ Przybyszewsky 2000, 22, 24. o.

¹¹ <http://www.freepages.genealogy.rootsweb.com>; <http://www.ngw.nl/int.dld/hessen.htm>

A következő disztichonban a lengyel sas és a Szapolyaiak családi címere, a farkas¹² jelenik meg, az előbbi az egekig száll, az utóbbi pedig a földnek nyújtja a királyi koronát. Bár ez idáig nem tárt fel a kutatás Borbála királyné címeréről készült ábrázolást, így nem tudjuk, hogyan egyesült a magyar nemesi jelvény a lengyel uralkodóház címerével a királyné címerrepresentációjában, a költő az égi sas és az egyszerű földi állat szembeállításánál arra utalhat, hogy a Szapolyai-címerben a farkas hármashalomból, vagyis a földből nő ki. A farkas azonosítása a Szapolyai családdal, sőt a családi várral, Trencsénnel, korabeli toposz volt Lengyelországban, ezt bizonyítja Klemens Janicki humanista költő önéletrajzi ihletésű verse (*De se ipso ad posteritatem...*),¹³ amelyben 1515. évi születéséről szólva az esztendő legnevezetesebb eseményének a király gyászát, a fiatal, „trencsényi farkas véréből született (*Trencini sanguine nata lupi*)” Borbála királyné halálát nevezi meg, akinek „az életből való kiragadását az egész ország nagy fájdalommal kísérte”:

Lux mihi natalis post Idus quarta Novembres,
 Lux solis, medium dum tenet ille diem,
 Annua, quo posuit lugubria tempore noster
 Rex, quorum conjunx mortua causa fuit,
 Illa, illa ingenti cunctorum rapta dolore,
 Barbara, Trencini sanguine nata lupi.

Janicki egyébként maga is művelte a címervers műfaját, ugyanaz a kéziratgyűjtemény, amely Cricius alkalmi verseit tartalmazza, őrizte meg egy alkalmi költeményét, amely az ekkor már püspöki címet viselő Andrej Krzycki „Kotwicz” (Horgony) nevű címeréhez szól (*In arma Cricii episcopi Cothwicz dicta*).¹⁴ Ismeretes a lengyel nemesi heraldika azon sajátossága, hogy a saját névvel rendelkező címerábrák (mesteralakok vagy címerképek) a családot illetve annak tagjait képviselik, s az említésnél legtöbbször a címer neve is szerepel a családnév mellett. Így azonosíthatta Klemens Janicki a Szapolyai családot a trencsényi farkassal. Janicki műve is fontos bizonyossága, hogy a címerversék (címerék) sajátos kultuszt képviseltek a

¹² A Szapolyai-címerről bővebben: Gyulai 2004.

¹³ <http://www.poezja.interklasa.pl/index>

¹⁴ Kupśc–Muszyńska 1980, 140. sz., 39. o.

lengyelországi reneszánszban, amely feltehetően a címerköltészet magyarországi divatjára is hatással volt.

Érdekes, hogy a Szapolyai Borbála apja, István nádor, és nagybátyja, Szapolyai Imre által is viselt egyszarvút, mellyel I. Mátyás idején bővítették jelvényüket, nem említi a krakkói címerköltemény, ami talán azt bizonyítja, hogy a címerbe emelt egyszarvú a szepesi grófok katonai és politikai sikereinek hozadéka, s mint ilyen, a család nőtagjait nem illeti meg.

Egyébként a Szapolyai család nem Borbála koronázásakor került először közelebbi kapcsolatba a lengyel sassal, hiszen Hedvig tescheni hercegnő Szilázia címerét, a Piast-sast viselte, s Szapolyai István nádor feleségeként, majd özvegyeként is ragaszkodott annak a fejedelmi családnak a jelvényéhez, amelybe született.¹⁵ Szapolyai Borbála anyja, Hedvig hercegnő nem egyesítette a sast a farkassal!

A címerköltészet Magyarországon is a XVI. század közepétől lesz egyre népszerűbb, amint a humanista alkalmi költészet hazai recepciója is az 1520-as évektől követhető nyomon. „A latin nyelvű humanista poézis, mely a 15. században Itáliában igen magas eszmei és művészi színvonalon állt, a keresztény humanizmus szellemében Európa-szerte elsekélyesedett. Merész gondolkodók helyett filológusok, professzorok, lelkészek ügyévé, költészetből megtanulható és megtanulandó tudós mesterséggé vált... A latin humanista szépirodalom divatjának terjedésében a városi humanistáknak volt a legnagyobb szerepük. Jó részük mint városi tisztviselő, lelkész, iskolamester vagy nevelő élte le az életét, igazi költői tehetséget egyet sem találunk köztük. Műveiket nem annyira belső kényszerből, költői ihletből írták, mint inkább külső indítékok, alkalmak hatására. Minden családi, társadalmi, politikai és egyházi esemény, ünnep megannyi ürügy volt költői képességeik bemutatására.” (Varjas Béla¹⁶) A könyvnyomtatás terjedésével ezen alkalmaknak sorát gyarapította egy-egy nyomtatvány, könyv megjelenése is, ahol a költemény elolvasása mellett lehetőség volt a reneszánsz ízléssel megrajzolt, sokszor kerettel díszített címer megtekintésére is. A patrónusok, uralkodók, mecénások, példaképek címerének az alkalmi nyomtatványokon és könyvekben való megjelenése egyidős a könyvnyomtatással, a címert magyarázó, dicsérő költemények azonban csak később, az embléma-kultusz terjedésével jelennek meg a nyomdatermékeken.

¹⁵ Gyulai 2004, 96–97. o.

¹⁶ MIT I. 303. o.

A magyarországi könyvkultúrában is korán megjelenik a címerköltemény műfaja, egyik első emléke éppen krakkói nyomdatermékben, Székely István 1559-ben megjelent *Világkrónikájában*¹⁷ maradt fent. A *Krónikának* már címlapján is szerepel Magyarország leveleskoronás négyelt címerpajzsa; első mezejében oroszlán(?), a másodikban kettőskereszt, a harmadikban a sávozat, a negyedikben a dalmát leopárdfők. A címlap után ovális keretben fametszetes címerpajzs képe következik, Németi Ferenc tokaji kapitány jelvényével, majd a címervers következik M. L. W. aláírással (*1. kép*). Vilmányi Libec Mihály a krakkói nyomda korrektora volt,¹⁸ aki a címervers mellett latin nyelvű verses köszöntőt is közöl Székely István művéről.

Michael Lybecz a Wylman:

In stemma

*[Excellentissimi herois Francisci Nemeti]*¹⁹

carmen

(1559)

Vt Leo magnanimus contraria surgit in arma,
 Imperium cuius bellua quaeque timet.
 Sic Francisce tuam monstrant insignia laudem
 Regia, uirtutem fertque corona tuam.
 Non aliter siquidem conclusi pergis in arma
 Hostis, ut impavidus pergit in arma L[eo].
 Insuper T[u] miseris tranquilla pace colonos
 Erigis, ut fætum torua Leæna suum.
 Nec tamen omnino contraria destruis arma,
 Sed tibi subiectis mitior esse soles.
 Hæc celebrata tibi testantur Stemmata de te,
 Hæc tria dant eadem. Dexterâ, Mucro, Leo.
 Viue diu Princeps, fortis, mitisque potensque,
 Et prudens patrys hostibus ultor eas.

¹⁷ Székely István: *Chronica ez vilagnac dolgairol*, Cracoba MDLIX. RMNY 156. Fakszimile kiadása: Pytheas 2002.

¹⁸ <http://www.arcanum.hu/catalogus/RMK> (RMNY 156).

¹⁹ Az eredeti címben: EIUDEM, mivel a címerkép felett már szerepel Németi Ferenc neve.
 DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MŰZSEUM

A vers a Németi-címer címerképeinek – jobbkar, oroszlán, szablya – szimbólumaival a „hős” Németi Ferenc bátorságát dicséri, aki a páncélos félkar által felemelt szablya ellen törő oroszlánhoz hasonlóan félelem nélkül támad az ellenségre. Németi Ferenc (birtokosként és vártisztviselőként) jobbágyaival is oly békés nyugodtsággal bánik, mint kölykével az anyaoroszlán, sőt legyőzött ellenségeivel is meglehetősen szelíden viselkedik. Vilmányi Libec költeménye a lengyelországi címerköltészet hagyományait követve a dicsőítő énekeket gyarapítja, amit semmi sem bizonyít jobban annál, hogy versében megszólítja, dicséri, majd a végén imperativusban élteni hősét, aki majd bosszút áll a haza ellenségein.

A vers a címeroroszlánt „királyi jelvénynek” (*Insignia Regia*) nevezi, és koronájáról szól. A krakkói metszeten – talán figyelmetlenségből – ugyan nincs koronája az oroszlánnak, hat év múlva azonban egy másik lengyel nyomdász, Raphael Hoffhalter már címeres oroszlánt metsz a Németi-címerbe a Werbőczy-törvénykönyv Debrecenben megjelenő magyar kiadásában.²⁰

Szapolyai János Zsigmond választott magyar király (ilyenként II. János) címeréről 1567-ben fejedelmi székhelyén, Gyulafehérvárt két unitárius könyvben jelent meg címervers, egy hosszabb (*Refutatio scripti Petri Melii* RMNY 231) és egy rövidebb költemény (*Rövid magyarázat... RMNY 232*).

II.

*IN ARMA SERE-
nissimi Principis et Domini, Domini JO-
ANNIS SECUNDI, Dei gra-
tia Electi Regis Ungariæ, Dama-
tiæ, Croatiæ etc.*²¹

²⁰ MAGYAR DECRETUM, KYT WERES BALAS A DEAKBOL tudniillik, a WERBEWCZY ISTWAN Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, Magyarra forditot. DEBRECENbe nyomtattatott Raphael hoffhalter által. MDLXV. (RMNY 270). – A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és az Alföldi Nyomda fakszimile kiadása, Debrecen 1991.

²¹ (Dávid Ferenc): *Refutatio scripti Melii, quo nomine synodi Debrecinae docet Jehoualitem et trinitarium Devm patriarchis, prophetis et apostolis incognitum. Albae Iuliae MDLXVII Raphael Hoffhalter (RMNY 231).*

Haec quicumque vides Electi insignia Regis
 Pro patria grates, Vngare, lætus agas.
 Imperij quod habes patrij Domumque Patremque,
 Quem virtutum ornat maxima, vera Fides.
 Vnde potes superos melius sperare secundos,
 Vt videas lætos post fera bella dies.
 Cur vagus extremis terrarum finibus erras?
 En prope, quem multo sanguine quæris, habes.
 Quippe, peregrini quam sit damnosa potestas
 Principis, accepta discere clade potes.
 Flecte genu Domino, fœlicibus vtere fatis,
 Sanguine sublato, sicca manebit humus.
 Lingua, genus, pietas eadem, clementia rara,
 Inque tuo natus Regia Buda throno.
 Cernis vti suavi labuntur quatuor amnes
 Murmure, Pannonici nobile stemma soli.
 Primusque Ister adest, rapidusque Tybiscus, at illos
 Drausus cum Sauo fratre sequuntur amnis.
 Flumina bruta suum lætantur adesse Patronum,
 Passa satis tergo flebile Martis opus.
 Clara Polonorum quicquid complectitur Ales,
 Huius ad augustam ferre laborat opem.
 Fallor, an Italici flore bunt rura Ducatus,
 Dum Mediolanas victor habebit opes.
 Conscia signa Fidem faciunt, Crux, Ales, & Anguis,
 Munocerosque ferox, Dalmaticusque Leo.
 Desinite o Proceres, studia in contraria scindi,
 Ne V i n d e x laceret viscera vestra, L v p v s.

A vers Szapolyai János Zsigmond (II. János) választott király fametszetes címerét kíséri Dávid Ferencnek a református vallás hittételeivel vitázó unitárius vitairatában. A vers és a címer összetartozik a könyvben, a címer ábrái itt jelentőséget hordozó képpé, emblémává alakulnak. A humanista poézisben „kedvelté vált az epigrammák egyik fajtája, a kép alá írt vers műfaja, melyet Oláh (Miklós) és Verancsics (Antal) honosított meg,

melyből az oly divatosá vált embléma-költészet fejlődött ki”.²² Az emblémák és emblémás könyvek divatja Andrea Alciato itáliai humanista 1531-ben Augsburgban megjelent *Emblematum liber* c. munkájával kezdődött, melyet nemcsak további kiadások, hanem számos más embléma-könyv is követett a 16. században, köztük egy ugyancsak nagyhatású munka, Zsámboky János 1564-ben Antwerpenben megjelent *Emblemata* c. könyve. „Az embléma oktató, bölcselőszellemű, epigramma-tömörségű vers, amihez képet mellékeltek. A vers és kép együtt adják azokat a rejtett vonatkozásokat, aminek megfejtése révén az olvasó erkölcsi tanulsághoz, bölcs intelemhez jut. Egyszerre gyönyörködve a képes ábrázolás szépségében, a vers ritmikájában, csattanójában és szellemes gondolatfűzésében, valamint a kép és a vers oda-vissza utalásaiból kibomló rejtett tartalomban.” (Kemenes Pál²³)

Bár a kép alá írt versek általában portrékat, ritkábban vedutákat magyaráznak, az emblémák pedig a legkülönbébb természeti és képzeleti jelenséget, emberi tulajdonságot és cselekvést, mitológiai jelenetet, elvont fogalmat ábrázolnak és verselnek meg, mégis úgy véljük, hogy a címer és a róla szóló epigramma is betöltheti az embléma szerepét. Hogy ez nemcsak feltevés, azt éppen Alciato és Sambucus munkája igazolja, hiszen mindkettejük közöl címeremblémát (képet és verset), az előbbi Miksa milánói herceg, az utóbbi saját, valamint a Fuggerek címerét.

János Zsigmond a gyulafehérvári unitárius kiadványokban megjelent bonyolult címerét szüleitől örökölte.²⁴ I. Mátyás után Szapolyai János illetve fia az első (és egyetlen) uralkodó, aki nemesi jelvényét beemelte Magyarország címerébe, így a Hunyadi-holló mellett a Szapolyai-farkas is bekerült az állami jelvénybe, hiszen a többi király európai uralkodóházak címerét egyesítette Magyarország jelvényeivel. Bár Szapolyai Jánosnak csak erdélyi örökségét sikerült fiára hagyományoznia, címere átörökítésének nem volt politikai akadálya. A *Rövid magyarázatban* közölt címerváltozat először 1539-ben jelent meg nyomtatásban Honterus brassói kiadványában (RMNY 30), melyet Izabella királynénak ajánlott a tudós.²⁵ Ugyanez a címerváltozat, ekkor már János Zsigmond jelvényeként díszítette a

²² MIT I. 306. o.

²³ Kemenes Pál: Zsámboky János XVI. századi orvos-humanista; <http://www.geocities.com/tapir32hu/zsambo.html>

²⁴ Mivel a két kiadvány nincs meg magyarországi könyvtárakban, a mikrofilmek rossz minősége miatt a címerekről nem tudunk másolatot közölni.

²⁵ Gyulai 2004, 101. o., 17. kép.

Tripartitum már említett Weres Balázs-féle fordítását, amely 1565-ben Debrecenben látott napvilágot (RMNY 270). A *Magyar decretum* c. Werböczy-fordítás a lengyel származású, de Zürichben és Bécsben is működött Raphael Hoffhalter (eredeti nevén: Skrzetusky) kiváló nyomdász debreceni műhelyéből került ki, s föltehető, hogy János Zsigmondnak, az unitárius vallás és Dávid Ferenc pártfogójának címerét is ő metszette fába. A fejedelem címere mellett Németi Ferenc tokaji kapitány, valamint a kiadó, Hoffhalter lengyel nemesi címere is megjelent a könyvben. Ez a három „lapnagyságú címer beszédesen bizonyítja Hoffhalter művészi képességeit: e metszettek versenyeznek a kor legjobb külföldi alkotásaival” (Jakó Zsigmond)²⁶. Megjegyezzük, hogy Hoffhalter metszetén Németi Ferenc címere fordítva szerepel, a páncélos félkar a pajzs bal oldalára került, így a koronás oroszlán jobb felé néz és mászik, ellentétben a krakkói ábrázolással, ahol viszont a korona hiányzik.

Hoffhalter rövid váradi kitérő után Debrecenből 1567-ben Gyulafehérvárra, János Zsigmond székhelyére helyezi át nyomdáját, itt jelenteti meg Dávid Ferenc munkáit, s 1568-ban újra kiadja a magyar *Tripartitumot* is.²⁷ A *Magyar decretum* jól bevált fametszetét nemcsak az újabb gyulafehérvári kiadásban használja fel, hanem az unitárius könyvekben is, itt azonban címerversek kíséretében (2. kép). A Dávid-művekben az eredeti debreceni fametszet reneszánsz ízlésű, épületek szobordíszeit idéző, szabályos alakokkal, virágfüzérékkel keretezett címeréből a keret eltűnt, csak a koronás címerpajzs maradt meg, a keret helyére pedig ovális szövegszalagot rajzolt Hoffhalter az alábbi felirattal: IOANNES SECUNDUS D(ei) G(ratia) ELECT(us) REX HUNGAR(iae) DALMAT(iae) CROAT(iae) etc. M. D. Lxvij.

János Zsigmond, választott magyar királyként II. János négyelt koronás címerének 1. és 3. mezőjében (dalmát leopárdfők) apja családi és magyarországi öröksége jelenik meg, míg a 2. és 4. mezőben anyja, Izabella lengyel királylány jelvényeit (lengyel sas és Sforza-kígyó) viseli. Az 1. mező maga is négyelt, a Szapolyai-farkassal és egyszarvúval, valamint Magyarország kettőskeresztjével és vágásaival (itt azonban csak három vágás van!). A reneszánsz ízlésű kartus-alakú címerpajzsot leveles zárt korona fedti.

²⁶ Jakó 1979, 59. o.

²⁷ Uo. 59. o.

A vers a választott király magyarországi alattvalóihoz szól, mégpedig a „Magyar!” (Vngare) második személyű megszólításával. A magyar alattvaló hazájának urát, sőt atyját tudhatja a címer viselőjében, s ugyan kitől mástól várhatná a háborúk után a dolgok jobbra fordulását. „Miért keresed nagy véráldozatokkal, míg messze idegen földeken bolyongva tévelyegsz, azt, aki itt van a közeledben?” – kérdezi a vers a megszólított magyartól, hogy az idegen fejedelem vészterhes hatalma helyett azt az urat válassza, akivel egy a nyelve, nemzetsége, lelkisége, ráadásul a budai királyi udvarban született. A disztichonban íródott vers első 14 sora a nemzeti királyt dicsőítő ének, míg a második 14 sor emblémaköltemény, a címer egyes elemeinek szimbolikája János Zsigmond uralmi igényeinek kifejezője. A „négy folyó” – Duna, Tisza, Dráva, Száva – a pannon föld címere, s a háborúban már eleget szenvedett gyorsfolyású vizek most oltalmazójuknak örvendhetnek. A magyar királyi címer vágásainak azonosítása a négy folyóval először 1502-ben bukkan fel II. Ulászló kassai címeradományában (korábban a szlavóniai címer pólyáiban a Drávát és a Szávát látták),²⁸ s hogy ez hamar toposz lett a közgondolkodásban, azt éppen a János Zsigmond-féle címervers igazolja: „látod a magyar föld címerét, ahogy a négy folyó kellemes morajlással hömpölyög”.

A Patrónus azonban nemcsak a magyar földet óvja, hanem a fényes lengyel sas országának fölvirágoztatásán is munkálkodik. A lengyel örökség mellett a címer és a vers utal a Milánói Hercegség vidékeire is, melynek – győzelme esetén – szintén ura lesz majd János, Sforza Bona lengyel királyné unokája. Érdekes, hogy a Sforzák különös címerképével, a csecsemőt szájában tartó kígyóval nem foglalkozik a milánói örökséget említve, pedig ezt a címert az első embléma-album, Alciato is közli Miksa milánói herceg jelvényeként (3. kép).

Super insigni Ducatus Mediolanensis
Ad illustrissimum Maximilianum, Ducem Mediolanensem

Exiliens infans sinuosi e faucibus anguis
Est gentilitiis nobile stemma tuis...²⁹

²⁸ Bertényi 2003, 71. o.

²⁹ <http://www.mun.ca/alciato/001.html>.

A gyulafehérvári címersors utolsó két disztichonjában a költő felsorolja a bonyolult címer minden címerképét (kereszt, sas, kígyó, vad egyszarvú, dalmát oroszlán), melyeket mindenki jól ismer, ezért bizalmat ébreszthetnek az alattvalókban. Az utolsó két sorban a költő hirtelen hazája előkelőihez fordul, azzal a fölszóltással, hogy szüntessék meg a széthúzást, különben „a bosszúálló farkas” széttépi őket. Ez az utolsó megszemélyesítés – János Zsigmond a Szapolyai-farkas képében – egyértelmű üzenet a pártütő főuraknak, hogy maradjanak meg a nemzeti király hűségén, akire a magyarországi mellett lengyel és itáliai örökségnek is esetleges várományosa. Bár a költemény hosszabb, mint egy epigramma, második része mégis annak tekinthető személyes hangvétele, a megszólítások és a vers végén megjelenő csattanó okán.

A vers szerzője ismeretlen, a gyulafehérvári udvarban azonban számosan képesek voltak hasonló ajánló versek szerzésére. A költeménynek a címerre vonatkozó második felét Schoennis István is közli magyar pénztörténetében a lelőhely megnevezésével, de a költőt ő sem tudja azonosítani.³⁰

III.

*HEXASTICHON
IN ARMA SE-
RENISSIMI PRINCIPIS ET DO-
minis, Domini JOANNIS Secundi, Dei
gratia Electi Regis Hungariæ, Dal-
matia, Croatia, & cæt.
(1567)³¹*

HIC IANI memoranda patent Insignia Regis
Sospite quo dulcis Patria sospes erit.
Monoceros, Leo, Luna, Lupus, Crux, Ales & Anguis,
Inclyta nu(m) priscę sunt monimenta domus.
Stemmata Pannonię simul nu(n)c et auita Patronu(m)
Cum Saou Tytius, Drauus et Ister habent.

³⁰ Schoennis 1801, 490–491. o.

³¹ (Dávid Ferenc): Rövid magyarazat mikeppen az Antichristvs az igaz Istenről való tvdomant meg homalisitotta...; *Albae Iuliae MDLXVII Raphael Hofhalterus (RMNY 232; RMK I. 61).*

Hoffhalter Raphael beilleszti a fejedelem címerét Dávid Ferenc magyar nyelvű könyvébe is, melyben az erdélyi unitáriusok vallásuk tanítását, a szentháromságtanról vallott nézeteiket fogalmazzák meg. A könyv tartalmaz három prédikációt is. János Zsigmond címerét itt rövid 3 disztichonból álló epigramma kíséri, melynek címe is: „Hatsoros vers” (*Hexastichon*). Költője ismeretlen, föltehető azonban, hogy azonos a 28 soros címersors szerzőjével. Mindkét költemény első szava azonos tövű (*haec – hic*), az első sor ugyanúgy végződik (*insignia Regis*), s mindkét versben a sor végére kerül a sas és kígyó (*Ales et Anguis*). Mindkét versben két szóval nevezik meg a címet (*insignia, stemma*), a címer harmadik megfelelője (*arma*) hiányzik a versekből, csak a címbe jelenik meg. A címerképek leltárszerű felsorolása is rokonítja a műveket, tartalmilag pedig az, hogy János Zsigmond mindkettőben mint Magyarország *Patronusa* – védelmezője, pártfogója – jelenik meg. Magyarországot a versekben pannon földként, illetve Pannóniaként említik, hiszen a humanisták gyakran használják az ország ókori nevét, s nemcsak a Dunántúl megnevezésére.

A hatsoros címersorsban a király neve is megjelenik, akinek jóléte, megmaradása az „édes haza” fennmaradásának is záloga. A címerképek „leltárában” a címer minden eleme megjelenik, még a Szapolyai-farkast kísérő hold is. A király jelvényének egy része ősi családjának, a Szapolyai-háznak emléke, másik része Pannónia címere, amely ezúttal is a négy magyarországi folyóval azonosul. Amint az előző versben, itt is a folyók azok, amelyek oltalmazójukat találják meg a királyban (*Flumina bruta suum lætantur adesse Patronum – Patronum / Cum Sauo Tytius, Drauus et Ister habent*).

A gyulafehérvári címerversek, amelyek alig három évvel Zsámboky János emblémáinak megjelenése után láttak napvilágot a születő Erdélyi Fejedelemség székvárosában, a magyarországi embléma-költészet figyelemre méltó alkotásai, melyek fontos helyet foglalnak el a nemzeti király propagandájában, ugyanakkor a magyarországi heraldika címerszimbolikájában is. Az a heraldikai és költői toposz ugyanis, hogy az ország címerének vágásai a négy magyar folyót, s ezzel a haza földjét jelképezik, ugyanazt jelenti a három részre szakadt ország minden részében, így Erdély közepén is, ahol ugyan más folyók morajlanak, s nem a Duna–Tisza–Dráva–Száva, de az országhoz való tartozás, akárcsak a választott király magyarországi trónigénye a közgondolkodás része.

A Szapolyai-farkas mint jelentőséggel bíró embléma és szimbólum Zsámboky emblémái között is felbukkan. A bonyolult kompozíciójú

fametszet címe: „Corvin Mátyás szimbóluma, János király szimbólumával kibővítve” (4. kép). Alatta hosszú vers Mátyásnak, a hunok (!) királyának, dicsőségéről, akinek már a neve is leverte a vad törököket (Zsámbokynál: trákokat). A kép középpontjában egy anyafarkas áll, mellette pajzsra tett Gorgó-fej, lant, ezek felett a Hunyadiak gyűrűs hollója. A jelenet háttérében hegyvonulat, melyen egy kettőskereszt áll, mögötte felhős ég. A kereszt előtt mondatszalg kanyarog: SVA ALIENAQUE NVTRIT (A sajtájtait és a máséit is táplálja) felirattal.

Joannes Sambucus:

*Mathiae Coruini Symbolum,
Symbolo Joan(nis) Regis auctum*³²

U T lupa non proprios alienos sed quoque foetus
Vbere nutriuit, Roma, tibi vnde duces:
Sic rex Mathias Hunnorum maximus author
Dum superat cunctos, ingeniosa fouet...

A vers kezdősorából kiderül, hogy az anyafarkas eredetileg Róma jelképe, aki nemcsak a saját kölykeit, hanem idegeneket – Róma leendő vezéreit – is táplálta, hasonlóan Corvin Mátyáshoz, aki miközben mindenkit legyőz, óvja a gyámoltalanokat. A vers Róma megszólításával kezdődik, így nem hihetjük, hogy az anyafarkas emblémájával Zsámboky eredetileg Szapolyai János címerét akarta felidézni, akinek a vers megjelenése idején, 1564-ben már fia uralkodott Erdélyben választott királyként. Sokkal hihetőbb, hogy a római mitológiából vett jelképben később látta meg a szerző – vagy környezetéből valaki más – a Szapolyaiak címerállatát, s így egészült ki a költemény címe, a versben ugyanis nem esik szó János királyról. A metszeten meglehetősen természetűséggel ábrázolt farkas ugyanis nem hasonlít János király címerállatához, hiszen a Szapolyai-farkas igazi heraldikai élőlény, hármashalomból nő ki és két mellső lábát támadó állásban tartja. Nem lehet véletlen azonban, hogy Mátyást és Szapolyai Jánost együtt említi a cím, hiszen a politikai közvélemény jól tudhatta, hogy mennyit köszönhettek a szepesi grófok a Hunyadiaknak, s talán a vérségi kötelék legendája sem volt ismeretlen a korban.

³² Sambucus 1564 (1982), 161. o. A metszetet közli: Henkel–Schöne (szerk.) 1996, 448. o.
DIGITALIZÁLTA: MISKOLCI EGYETEM KÖNYVTÁR, LEVÉLTÁR, MŰZEM

Zsámboky emblémakölteménye Mátyás hollójáról is megemlékezik, amely Magyarország hatalmának csúcsán a griffnél sem volt alábbvalóbb és Apolló módján kellemesen énekelt fojtott torokhangján. Mátyás fénykorában a velencei oroszlán is térdre kényszerült.

...Pannoniae infestae quis non metuebat habenas?
 Tum Venetum supplex factus et ipse leo est.
 Gryphe nec inferior sacer et tunc coruus Apollo
 Est habitus, presso gutture suaue canens...

Zsámboky, verse végén, a mátyási örökség vesztén kesereg, hiszen utódai nem követték a győzelmekben, az országban széthúzás uralkodott el, s a főurak fegyvert fogtak egymás ellen. Miksával azonban, aki Mátyáshoz nemcsak abban hasonlít, hogy fegyverrel harcol a török (géta) ellenséggel, hanem abban is, hogy értékes könyvtárat hozott létre (*nec impensis bibliotheca minor*), visszatér az ország jóléte, s uralmát dicsőség fogja övezni. Zsámboky, bár a farkas még felidézi benne a nemzeti királyt, emblémakölteményében a császársban látja Magyarország megmaradásának zálogát, míg három év múlva a gyulafehérvári címerversek szerzője Szapolyai János Zsigmondot tartja „édes hazája” oltalmazójának, hiszen a címer, embléma, vers csak ürügy, a cél kinek-kinek uralkodója és pártfogója, sőt kenyéradója dicsőítése.

Bibliográfia

Bertényi 2003:

Bertényi Iván: *Magyar címertan*, Budapest

Borsa 1991:

Borsa Gedeon: „Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4. sz., 417–427. o.

Csoma 1906:

Csoma József: „Mohácsi vész előtti czimerlevelek nyomai”, *Turul* 24, 13–25. o.

Gyulai 2004:

Gyulai Éva: „Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízis megjelenése a Szapolyai-címer változataiban”, in *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (*Studia Miskolcinsula* 5), 91–

124. o.

Jakó 1979:

Jakó Zsigmond: „A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája”, in *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor, Bukarest: Kriterion, 51–69. o.

Kupśc–Muszyńska 1980:

Kupśc, Bogumił – Krystyna, Muszyńska (eds.): *Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów. Seria II. Tom II. 3006–3300*, Warszawa

MIT I.:

A magyar irodalom története I–X. (főszerk. Sötér István); *I. A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest 1984

Przybyszewsky 2000:

Przybyszewsky, Bolesław: *Barbara Zapolya królowa Polski 1512–1515*, Łancut

Sambucus 1564 (1982):

Sambucus, Joannes: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis*, Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii, Antverpiae 1564 (faksimile kiadása Budapest: Akadémiai Kiadó 1982)

Schoennisner 1801

Schoennisner, Stephanus: *Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*, Budae

Vapovius 1874:

Pars posterior 1480–1535 chronicorum Bernardi Vapovii. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Tomus II. *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochniec. Część ostatna (1480–1535)*, ed. J. Szujski, Cracoviae

Varju 1906:

V[arju] E[lemér]: „Tóth-Szabó Pál: Szatmári György primás (1457–1524)”, *Turul* 24, 141–142. o.

Képaláírások**STEMMA EXCELLEN-
TISSIMI HEROIS
FRANCISCI NE-
METE**

1. Németi Ferenc címere Székely István Világkrónikájában (Krakkó 1559); Pythaes 2002. faksimile kiadása alapján

*ARMA SERENISSIMI PRIN-
cipis et Domini, Domini JOHANNIS Secundi,
DEI GRATIA Eleſti Regis Hungaria,
Dalmatiæ, Croatia, et cæc.*

2. János Zsigmond címere Veres Balázs Tripartitum-fordításán (Debrecen 1565); a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és az Alföldi Nyomda fakszimile kiadása (Debrecen 1991) alapján

3. A Milánói Hercegség címere Alciato emblémáján (Augsburg 1531);
<http://www.mun.ca/alciato/images/1001.gif> alapján

E M B L E M A T A .

Mathiæ Coruini Symbolum,
Symbolo Ioan. Regis auctum.

4. Corvin Mátyás és János király szimbóluma Zsámboky Emblemata c. művében; Sambucus 1564 (1982) 161. o. alapján